

Jak mapy Eugeniusza Romera w atlasie z 1916 roku przekonały uczestników konferencji pokojowej w Paryżu o istnieniu Polski – spojrzenie historyczno-metodyczne¹

Anna Osowska, Dariusz Przybytek

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu

E-mail: anna.osowska@uwr.edu.pl; dariusz.przybytek@uwr.edu.pl

Zarys treści: *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, drukowany w Wiedniu w 1916 r., miał przypomnieć światu o Polsce i jej sprawach poprzez dostarczenie wszechstronnych informacji o historycznym terytorium Polski i jego mieszkańcach, jeszcze przed końcem trwającej wojny. Atlas miał decydujące znaczenie dla ustanowienia granic II Rzeczypospolitej Polskiej podczas Konferencji Pokojowej w Paryżu.

W 2016 r. przypadła setna rocznica pierwszego wydania atlasu. Jest to wspaniała okazja do krótkiego opisu historycznego i metodycznego tego dzieła. Atlas był podstawową pracą Eugeniusza Romera, wybitnego geografa, kartografa i geopolityka. Wszystkie 65 map i 5 diagramów zostały opracowane przez niego i jego współpracowników: W. Semkowicza, J. Nowaka, W. Szafera, S. Weignera, J. Rutkowskiego, K. Nitscha, B. Chodkiewicza. Warto zauważyć, że E. Romer wprowadził na szeroką skalę metodę izarytmiczną, aby przedstawić zarówno zjawiska ludnościowe, jak i społeczno-ekonomiczne. Atlas odegrał istotną rolę w wytyczaniu granicy odrodzonej Polski w powojennej Europie. Pokazał także, że kartografia tematyczna była istotnym instrumentem argumentacji o interesie narodowym Polski.

Słowa kluczowe: *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, Eugeniusz Romer, kartografia romerowska, atlasy społeczno-gospodarcze, kartografia tematyczna, społeczno-polityczna funkcja map

Przypadająca w 2016 r. setna rocznica wydania epokowego *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski* Eugeniusza Romera jest znakomitą okazją przypomnienia tego dzieła wraz z analizą historyczno-metodyczną map, które po I wojnie światowej w tak znaczącym stopniu wpłynęły na kształt odrodzonej Rzeczypospolitej. Polacy od wybuchu Wielkiej Wojny byli bardzo aktywni na polu tzw. kartografii kongresowej. Ważne dla propagandy interesów polskich były zarówno wydana w 1916 r. we Lwowie *Wojenno-polityczna mapa Polski*, jak i wydrukowany w tym samym roku w Wiedniu *Geograficzno-statystyczny atlas*

¹ Artykuł jest zmienioną polską wersją A. Ossowska, D. Przybytek, *Thematic maps in Eugeniusz Romer's Geographical and Statistical Atlas of Poland from 1916 – the historical and methodological perspective (on the 100-year anniversary of the publication)*, "Polish Cartographical Review" vol. 48, 2016, no 2, pp. 77–86.

Polski. Nietrudno było wtedy uzasadnić konieczność propagandy na rzecz Polski, skoro ta istniała w sensie politycznym jedynie teoretycznie, tj. na papierze manifestującym akt woli dwóch cesarzy państw centralnych z 5 listopada 1916 roku. O wiele trudniej jednak było sobie wyobrazić kształt przyszłego państwa polskiego – stąd niezmiernie ważna okazała się inicjatywa Franciszka Stefczyka dotycząca wydania atlasu składającego się z zestawu kilkudziesięciu tablic z mapami, tekstami i statystyką, które swoim sugestywnym obrazem w atrakcyjny sposób przemówiłyby do wszystkich zainteresowanych tym, gdzie leży Polska, gdzie mieszkają Polacy, jaka jest ich historia, kultura i społeczno-ekonomiczny fundament życia w przeszłości i teraźniejszości. Zadanie to przyjął i zrealizował prof. Eugeniusz Romer, w bardzo krótkim czasie opracowując wraz z zespołem ekspertów zbiór map i diagramów, który ukazał się w 1916 roku nakładem Polskich Spółek Oszczędności i Pożyczek w postaci *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski*².

Przez niemal sto ostatnich lat o atlasie tym napisano wiele, co jest o tyle uzasadnione, że jego ukazanie się było wydarzeniem ogromnej wagi, a sam atlas zyskał miano publikacji pomnikowej oraz szczytowego osiągnięcia E. Romera³. Wśród nich znalazły się zarówno teksty krytyczne, jak recenzja historyka i etnografa R.F. Kaindla⁴ czy ekonomisty T. Brzeskiego⁵, jak i przychylne, a nawet entuzjastyczne, wyrażające uznanie dla oryginalności zastosowanych metod i ujęcia zagadnień oraz doboru materiałów źródłowych – m.in. A. Sujkowskiego⁶, S. Pawłowskiego⁷ i znakomitego historyka amerykańskiego R.H. Lorda⁸. Koncepcja wszechstronnego kartograficznego opracowania zagadnień związanych z Polakami i Polską w obliczu braku istnienia państwa polskiego na mapach spotkała się z żywym zainteresowaniem, które znalazło swój oddźwięk w powyższych i innych recenzjach, publikowanych na łamach czasopism nau-

² *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* redagowany i opracowany przez Dra Eugeniusza Romera profesora geografii Uniwersytetu Lwowskiego ze współudziałem licznych współpracowników. Nakładem Polskich Spółek Oszczędności i Pożyczek pozostających pod Patronatem Wydziału Krajowego, Warszawa i Kraków, Gebethner i Wolff, 1916, dalej: E. Romer 1916. Atlas wydrukowano w Wiedniu, w Zakładzie Kartograficznym Freytaga i Berndta, Drukarni A. Holzhausena; drugie wydanie atlasu, zawierające dwie dodatkowe tablice, ukazało się w 1921 roku.

³ J. Mościbroda, M. Sirko, *Mapy społeczno-gospodarcze w atlasach Eugeniusza Romera*, w: *Eugeniusz Romer – geograf i kartograf trzech epok. Materiały sesji naukowej, Warszawa 16 kwietnia 2004 rok*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 19, Warszawa 2004, s. 88.

⁴ R.F. Kaindl, rec.: Romer E. v., *Geographisch-Statistischer Atlas von Polen*. „Petermanns Mitteilungen”, Jg. 65, 1919, s. 69.

⁵ T. Brzeski, *Zagadnienia geograficzne Polski. Z powodu „Atlasu Polski” prof. Romera*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 31, 1917, z. 4, s. 427–484.

⁶ A. Sujkowski, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, „Muzeum”, r. 32, 1917, s. 359–375.

⁷ S. Pawłowski, rec.: *Romer E., Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, „Kosmos”, r. 41, 1916, s. 205–210; S. Pawłowski, rec.: *Romer E., Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Wyd. drugie, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, 1923/24, nr 5, s. 207–208.

⁸ R. H. Lord, rec.: *E. Romer, Geographical and statistical atlas of Poland*, „Geographical Review”, vol. 11, 1921, s. 308–309.

kowych tuż po wydaniu atlasu⁹. Mimo upływu lat dalej podkreślano oryginalność i wyjątkowość tego dzieła, wysoki poziom edytorski i graficzny, a przede wszystkim zastosowanie metody izarytmicznej do map przedstawiających zagadnienia ludnościowe i społeczno-gospodarcze. Do prac wartych uwagi należy zaliczyć tu artykuły L. Barwińskiej¹⁰ oraz S. Gurby i J. Mościbrody¹¹, prezentujące założenia i charakterystykę tej metody oraz wyczerpująco omawiające użycie jej przez E. Romera w atlasie. W obu podkreślono także rolę dyskusji, jaka wywiązała się w recenzjach atlasu nad poprawnością i zasadnością szerokiego zastosowania izarytm na mapach społeczno-gospodarczych, która zainspirowała szereg badań i prac metodycznych autorstwa m.in. M. Zdobnickiej, F. Uhorcza, J. Czekalskiego, W. Ormickiego, J. Haliczera-Staszewskiego i L. Barwińskiej¹².

Literaturę dotyczącą atlasu można zatem podzielić na dwie grupy: publikacje omawiające dzieło jako całość, podkreślające zasięg terytorialny, tematykę i skupiające się na jego ogromnej roli społeczno-politycznej oraz akcentujące rozwiązania metodyczne, zawierające analizę map od strony kartograficznej. Jest on także obowiązkowym dziełem wymienianym przy okazji badań nad spuścizną Eugeniusza Romera, podobnie jak w materiałach przytaczających jego nie tylko naukową biografię¹³. Również zamiarem autorów niniejszego tekstu jest krótkie przypomnienie tego fundamentalnego dzieła, a sposobnością ku temu jest wspomniana we wstępie rocznica jego pierwszego wydania.

Atlas jest dziełem zbiorowym, na które oprócz wkładu E. Romerałożyły się prace wielu wybitnych specjalistów z różnych dziedzin. Historię opracował W. Semkowicz, geologię J. Nowak, florę W. Szafer, górnictwo S. Weigner, wielką własność J. Rutkowski, stosunki językowe K. Nitsch, a komunikację zespół B. Chodkiewicza. Wspólnymi siłami powstało wydawnictwo obejmujące 65 map i 5 diagramów ilustrujących na 32 tablicach fizjografię oraz stosunki narodowo-polityczne, wyznaniowe i gospodarcze. Zdaniem E. Romera, jak pisał we wstępie: „Ta ilustracja mowy cyfr o Polsce i Polakach niech uczy swoich, a budzi rozagę i życzliwość u tych, w ręku których spoczywają losy sprawy polskiej”¹⁴.

Uzasadniając inicjatywę prac nad atlasem sam Eugeniusz Romer powołał się na wydane nieco ponad sto lat wcześniej dziełko Stanisława Staszica, zatytułowane *O statystyce Polski krótki rzut wiadomości, potrzebnych tym*,

⁹ Zestawienie niemal wszystkich recenzji *Atlasu* znajduje się w F. Uhorcza, *Bibliografia prac prof. E. Romera*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 26, 1955, s. 22.

¹⁰ L. Barwińska, *Metoda izarytmiczna w mapach ludnościowych i społeczno-gospodarczych Eugeniusza Romera*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, 1971, nr 3, s. 97–105.

¹¹ S. Gurba, J. Mościbroda, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski Eugeniusza Romera – pomnikowe dzieło kartografii polskiej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 14, 1982, nr 2, s. 78–86.

¹² L. Ratajski, *Polska kartografia ekonomiczna XX wieku*, Warszawa 1965, s. 67–74; L. Barwińska, op. cit., s. 102–103.

¹³ Zob. artykuły w tomie: *Eugeniusz Romer – geograf i kartograf trzech epok. Materiały sesji naukowej, Warszawa 16 kwietnia 2004 rok*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 19, Warszawa 2004.

¹⁴ E. Romer 1916, s. nlb 5.

*którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy chcą w nim rządzić*¹⁵. „Te same względy stały się dla mnie przewodnim motywem przy opracowaniu *Geograficzno-statystycznego atlasu Polski*” – pisał E. Romer¹⁶. Staszic tak opisywał terytorium nieistniejącego państwa: „Polska z Litwą w swej rozległości, jak były roku 1772... Granice kraj ten ma naturalne: od zachodu pasmo gór wychodzące z Karpatów a ciągnące się przez Śląsk: od południa wielki grzbiet Karpatów przypierający aż do Morza Czarnego: Od północy morze Bałtyckie, a między tem morzem i Czarnym rzeka Dniepr i Poleskie bagna... Nie masz w Europie kraju tak licznymi podzielonego rzekami..., w którym sama natura już podzieliła swych wód morze Czarne z Bałtykiem jednoczą”¹⁷. Autor broszury nie dołączył do niej jednak żadnej mapy, co był istotną słabością tej publikacji. Zwłaszcza, że równocześnie pojawiły się na rynku stosowne mapy przewidujące odbudowę Polski na bazie Księstwa Warszawskiego¹⁸, a sam Staszic już w 1806 r. miał koncepcję znakomitej mapy geologicznej ziem polskich¹⁹.

Ponad sto lat później E. Romer za namową F. Stefczyka, dyrektora Patronatu Spółek Oszczędności i Pożyczek postanowił pokazać światu Polskę na mapach. Podobnie jak S. Staszic wyszedł od granic z 1772 roku, rozszerzając obszar zainteresowania na ziemie, na których – jak pisał – „znajduje się większa liczba Polaków. W tak pojętych granicach usiłowałem dać jak najwyszczególniejszy obraz narodu i jego życia, unikając zasadniczo wszelkiej syntezy ogólnej, pragnąc, by sobie każdy na podstawie obrazu samodzielnie sąd wytworzył, bez żadnej sugestii ze strony tego, który cyfry zebrał. Z tej zasady wychodząc, rolę tekstu do map ograniczyłem przede wszystkim do wskazania źródeł, do wyjaśnienia metody graficznej i do instrukcji do czytania map; tu i ówdzie wpleciono tylko próby syntezy w formie interpretacji mapy, pragnąc tym sposobem zachęcić do zagłębiania się w jej treść i w zrozumienie jej symboliki”²⁰. Niemniej zasięg terytorialny map obejmuje bałtycko-czarnomorskie *intermarium* od Berlina aż do Moskwy.

Główne mapy atlasu są wykonane w skali 1:5 000 000, a mapki poboczne w skali 1:15 000 000. Założeniem autora była czytelność map i jasność obrazu statystycznego, wymagająca znacznej generalizacji treści topograficznej, zgodnie z zasadą kartografii romerowskiej, że mapa z pozoru powinna być „pusta”. Ze względu na rolę, jaką miał odegrać, atlas, zaopatrzone w teksty i objaśnienia równolegle w trzech językach – polskim, niemieckim i francuskim (ryc. 1)²¹.

¹⁵ S. Staszic, *O statystyce Polski krótki rzut wiadomości, potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy chcą w nim rządzić*, Warszawa 1807 (pisownia oryginalna – przyp. autorów).

¹⁶ E. Romer 1916, loc. cit.

¹⁷ S. Staszic, op. cit., s. 10.

¹⁸ D. F. Sotzmann, *Polen nach dem Frieden von Wien 1809 den 14 Oct. begränzt*, Nürnberg 1810.

¹⁹ S. Staszic, *Carta geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae, et Valachiae. Inventa per Staszic anno 1806*, Warszawa 1815.

²⁰ E. Romer 1916, loc. cit.

²¹ Wszystkie ryciny zamieszczone w tekście pochodzą z pierwszego wydania *Atlasu*, egzemplarza przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (sygn. 680-III.C).

Ryc. 1. Strona tytułowa *Geograficzno-statystycznego Atlasu Polski* Eugeniusza Romera z 1916 roku

W opublikowanym pięć lat później drugim wydaniu język niemiecki ustąpił miejsca tłumaczeniom na angielski.

Dobór tematów został podyktowany koniecznością i chęcią jak najwierniejszego odzwierciedlenia istniejącego stanu zagadnień i zjawisk szczególnie istotnych dla „sprawy polskiej”²². Materiałów do opracowania atlasu dostarczyły biblioteki Centralnej Komisji Statystycznej, niemal wszystkich ministerstw Austro-Węgier i Niemiec, Izby Handlowej i Przemysłowej, bibliotek wiedeńskich i krakowskich oraz prywatne zbiory profesora F. Bujaka, historia dziejów gospodarczych i społecznych Polski. Daleko idąca była też pomoc stowarzyszeń kulturalnych i gospodarczych, które umożliwiły źródłowe przedstawienie zagadnień z zakresu oświaty i spółdzielczości kredytowej. Szczególnie nieocenione było wsparcie F. Stefczyka, któremu cała inicjatywa prac nad *Atlasem* zawdzięczała swoje sfinansowanie²³. E. Romer wykorzystywał oficjalne dane statystyczne, aby uniknąć posądzeń o tendencyjność polityczną,

²² S. Gurba, J. Mościbroda, op. cit., s. 82.

²³ E. Romer 1916, loc. cit.

zaznaczając, że cały materiał kartograficzny oparto o pierwsze opracowanie źródłowych materiałów statystycznych obejmujące całokształt ziem polskich, sporządzone dla celów polskich²⁴. Świadomie wybierał też wskaźniki wyrażone w wartościach względnych, a unikał wartości bezwzględnych, ulegających szybkiej dezaktualizacji²⁵.

Użyte dane statystyczne odnoszą się z reguły do powiatów. Zakresy poszczególnych wartości zobrazowano za pomocą skali barw lub zestawu szrafur, czytelnych i właściwie dobranych dla danego zjawiska. Aby w pełni zaprezentować wybrane zagadnienia i ukazać je możliwie kompletnie, stosowano także 2–3 wskaźniki na jednej mapie, przedstawiając je np. w postaci kartogramów złożonych. Dobór odpowiednich środków graficznych gwarantował czytelność opracowanych map. Nowatorstwo metodyczne, wyrażające się w wykorzystaniu izolinii do prezentacji zjawisk „nieciągłych” (tj. ludnościowych, społeczno-gospodarczych), stanowi niewątpliwie jedną z głównych cech atlasu. Jest to widoczne tym bardziej, że mapy opracowane metodą izarytmiczną przeważają – jest ich 34 z ogólnej liczby 65, z tego 30 poświęcono tematom społeczno-gospodarczym (12 map ludnościowych, 18 map przedstawiających własność i użytkowanie ziemi, strukturę zasiewów, hodowlę bydła, uprzemysłowienie i stan oszczędności ludowej). Jak zauważa L. Barwińska, E. Romer był pionierem wprowadzenia izarytmicznych map gospodarczych do atlasów, a posłużenie się tą metodą nie było wynikiem jego teoretycznych rozważań nad samą metodą jako taką, ale następstwem poszukiwań najbardziej stosownego przedstawienia na mapie konkretnych zjawisk i zagadnień²⁶. Niewątpliwie udało mu się osiągnąć jednolitość i spójność metodyczną, wyrażającą się w konsekwentnym używaniu wybranych metod: izarytmicznej (głównie wtedy, gdy zjawisko występuje na dużym obszarze, a posiadane dane dotyczą małych jednostek powierzchni) oraz kartogramów (gdy mapa przedstawia niewielki obszar lub dane odnoszą się do dużych jednostek) – stosowanych często w postaci kartogramów złożonych. Kilka map z *Atlasu* opracowano metodą kartodiagramu oraz przy użyciu sygnatur i zasięgów.

Przyglądając się kolejnym tablicom atlasu wyraźnie widzimy cechy kartografii romerowskiej, tak charakterystyczne dla jego twórczości kartograficznej. Na mapie hipsometrycznej (fizycznej) zastosował izohipsy, barwiąc przestrzenie między nimi i wydzielając „warstwy wysokościowe” według skali barw Peuckera²⁷, a na mapie klimatycznej zastosował konsekwentnie izotermy. Ciekawe, że analizując w tekście wyłaniający się z tej mapy obraz oceaniczno-kontynentalnego klimatu przejściowego autor stwierdza istnienie między Wrocławiem,

²⁴ E. Romer, *Polemika. W sprawie naukowych podstaw Atlasu Polski i kompetencji jego oceny*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 31, 1917, z. 4, s. 570–573.

²⁵ S. Gurba, J. Mościbroda, op. cit., s. 83.

²⁶ L. Barwińska, op. cit., s. 100.

²⁷ E. Romer 1916, Tablica I.

Ryc. 2. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski Eugeniusza Romera (1916), Tablica V: *Historia*

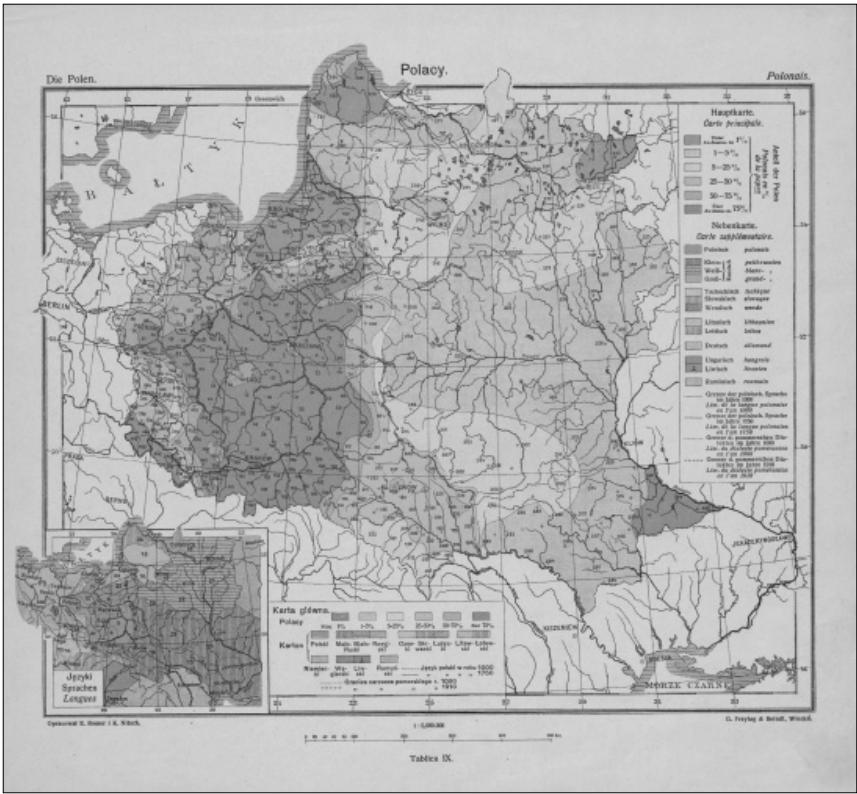
Ryga i Kijowem „jednolitego klimatu polskiego”²⁸, co jest dość odważną tezą, jak na geografa specjalizującego się w klimatologii. A właśnie ze względu na klimat daje się dostrzec duże zróżnicowanie fizjonomii florystycznej zmieniającej się od Bałtyku ku Morzu Czarnemu, co wyraża się szczególnie w silnie przeobrażającym się charakterze formacji leśnych przedstawionych na mapie przez W. Szafera²⁹.

Nieocenioną wprost wartością w atlasie jest mapa W. Semkowicza, który przedstawił Polskę w jej historycznych granicach, przypominając jej kształt sprzed rozbiorów wraz ze zmianami terytorialnymi z lat 1807–1815 oraz liniami uwidaczniającymi najdalszy zasięg rozwoju państwa polskiego we wszystkich kierunkach, zamykając pokazywany obszar Europy między środkową Łabą a dolnym Dnieprem na obszarze znacznie przekraczającym milion kilometrów kwadratowych³⁰ (ryc. 2). Nie są to jednak w żaden sposób linie zasięgu polskich

²⁸ Ibidem, Tablica III.

²⁹ Ibidem, Tablica IV.

³⁰ Ibidem, Tablica V.

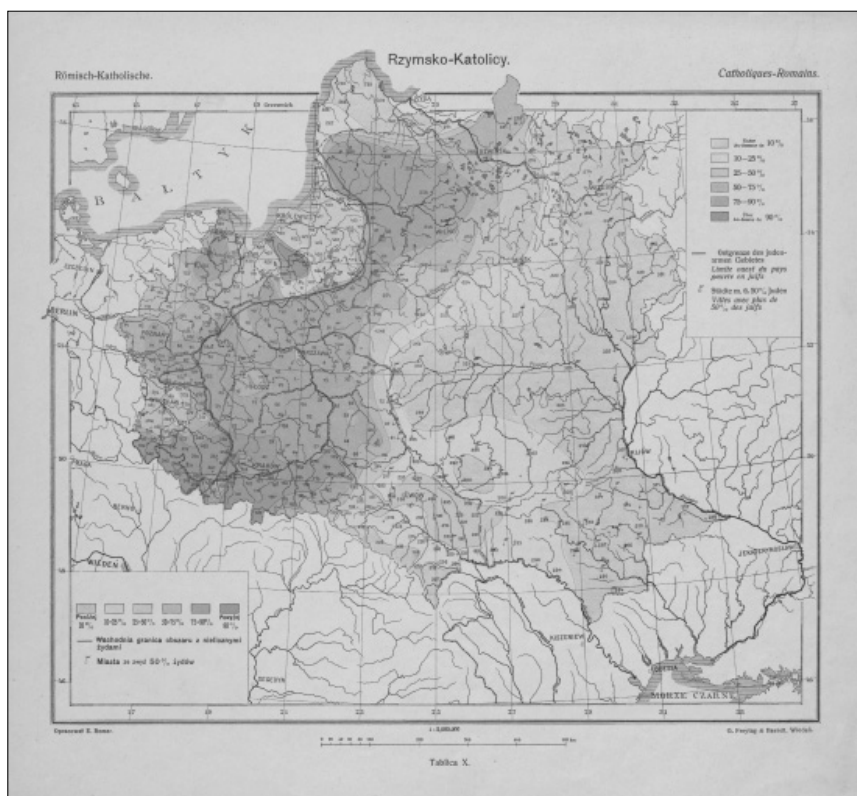

Ryc. 3. *Geograficzno-statystyczny Atlas Polski* Eugeniusza Romera (1916), Tablica IX: *Polacy*

pretensji terytorialnych, a wyłącznie punkt odniesienia do przeszłości. Podobnie zresztą ma się zasięg administracyjny prowincji ziem polskich w ramach państw zaborczych na mapie zredagowanej przez samego E. Romera³¹. Mapa ta bowiem obejmuje nie tylko obszary zaborów, ale także prowincję wschodniopruską i dwie rejencje śląskie: opolską i wrocławską. Tu także nie chodzi bowiem o zasięg ewentualnych postulatów terytorialnych, lecz o uchwycenie przestrzeni, której w ogóle mogło dotyczyć pojęcie Polski i dla której autorzy atlasu zbadali rozmaite dane statystyczne, żeby przedstawić porównawczo ich różnorodność i wykazać ich większe i mniejsze związki z polskością.

Najbardziej obrazowo związki te wyszły przy danych demograficznych (tablice VII–XIII), na których na podstawie statystyk państw zaborczych z pierwszej dekady XX w. przedstawiono gęstość zaludnienia, dynamikę przyrostu naturalnego oraz rozmieszczenia ludności polskiej i niepolskiej na analizowanym obszarze. W opisie do map obaj autorzy, tj. i E. Romer i K. Nitsch, wyjaśniają wprawdzie zawilości w interpretacji zaborczych statystyk, które na pewno nie

³¹ Ibidem, Tablica VI.

Ryc. 4. *Geograficzno-statystyczny Atlas Polski* Eugeniusza Romera (1916), Tablica X: *Rzymsko-Katolicy*

były propolskie oraz dają do zrozumienia, że język danej ludności nie zawsze wiązał się z konkretnym poczuciem narodowym (np. u Ślązaków, Mazurów czy Kresowiaków), ale obraz na mapie pozostał³² (ryc. 3).

Podobnie przedstawiono obraz stosunków wyznaniowych³³. Tu zwraca uwagę nie tylko procentowy spadek katolików z zachodu na wschód, ale także linia graniczna obszaru zamieszkiwania ludności żydowskiej, która z nielicznymi wyjątkami pokrywa się z międzyzaborową granicą prusko-rosyjską i prusko-austriacką (ryc. 4). Ciekawą analizę ruchu ludności polskiej i żydowskiej daje natomiast E. Romer na czterech mapach Tablicy XI, gdzie wyraźnie widać zmiany proporcji posiadania narodowego na przełomie XIX i XX w. we wszystkich prowincjach ziem polskich państw zaborczych. Znamienne, że autor nie ograniczył się wyłącznie do spisów ludnościowych, ale wziął pod uwagę także inne statystyki, jak wzrost procentowy polskich uczniów w pruskiej szkole ludowej, postępy Komisji Kolonizacyjnej w zaborze pruskim, zjawisko masowego

³² Ibidem, Tablica IX.

³³ Ibidem, Tablica X.

prozelityzmu katolickiego w guberni chełmskiej oraz polską własność na kresach litewsko-ruskich. Analiza tych czynników daje wcale niespodziewany rezultat polskiego posiadania, który jest znacznie większy niż wskazywałyby na to oficjalne statystyki państw zaborczych. Wystarczy zacytować wniosek E. Romera, że „co najmniej 180 000 km² ziemi na Litwie i Rusi znajduje się w prywatnym polskim posiadaniu, tj. więcej zapewne niż (...) w Królestwie Polski, w zaborze austriackim i pruskim razem wzięta!”³⁴.

Osobną tablicę poświęcono podziałom administracyjnym kościoła rzymsko-katolickiego, gdzie zobrazowano gęstość i wielkość parafii zarówno ze względu na ich obszar, jak i liczbę wyznawców³⁵. Zjawisko odzwierciedla w zasadzie stan posiadania rzymsko-katolików przedstawiony na Tablicy X, tyle że tu interpolowano je w obrębie granic diecezji, a nie państw. Ze względu na jakość źródłowych danych statystycznych na obszarze zaboru rosyjskiego mapa ta daje bardziej wiarygodny obraz przynależności narodowej niż mapa ludności polskiej, która powstała na podstawie oficjalnych, zafałszowanych danych spisowych³⁶.

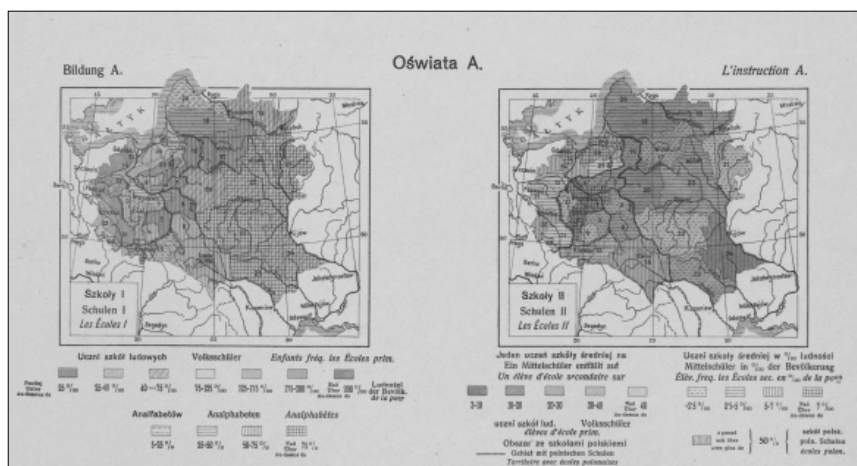
Na baczność uwagę zasługują dwie tablice ukazujące temat oświaty i kultury, chociażby tylko w zakresie druków polskich. Dane dotyczące szkolnictwa podstawowego pokazują wręcz cywilizacyjną przepaść w dostępie do edukacji powszechnej między zaborami odgrodzonymi granicą rosyjską. Na ziemiach polskich zaborów pruskiego i austriackiego obowiązkowy dostęp do szkoły powszechnej miały w zasadzie wszystkie dzieci poniżej dziesiątego roku życia, co skutkowało zerowym lub niskim analfabetyzmem. W zaborze rosyjskim natomiast niska dostępność szkoły ludowej skutkowałą katastrofalnym analfabetyzmem, często przekraczającym 75% ludności. Niemniej większy odsetek uczniów szkół ludowych kończył tu szkoły średnie, co jest jednoznacznym dowodem na elitarność nauki w zaborze rosyjskim³⁷. Dla właściwego ukazania zjawiska i maksymalnego wykorzystania posiadanych danych E. Romer na mapie *Szkoły I* zastosował ciekawy zabieg metodyczny: na obszarze zaboru rosyjskiego użył kartogramu, skonstruowanego na podstawie danych z dużych powierzchniowo guberni, natomiast na obszarze zaborów pruskiego i austriackiego użył metody izarymicznej, interpolując wartości z danych źródłowych odnoszących się do znacznie mniejszych jednostek administracyjnych (ryc. 5). W związku z oświatą potraktowano też zmieniające się podczas całego okresu zaborów ogniska drukarstwa, literatury i prasy polskiej. Na kolejnych czterech mapach wyraźnie widać proces przesuwania się centrów polskiej kultury z północy na południe (z Wilna do Lwowa), tj. z coraz bardziej restrykcyjnego zaboru

³⁴ Ibidem, Tablica XII, XIII i XVII.

³⁵ Ibidem, Tablica XIV.

³⁶ J. Mościbroda, M. Sirko, op. cit., s. 90.

³⁷ E. Romer 1916, Tablica XV.

Ryc. 5. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski Eugeniusza Romera (1916), Tablica XV: Oświata A

rosyjskiego, do liberalnie zreformowanego i w końcu repolonizowanego zaboru austriackiego, przy oczywiście niezmiennie dominującej pozycji Warszawy i zaskakującym przewodzeniu w dziedzinie prenumeraty prasy polskiej zaboru pruskiego, podlegającego przecież brutalnej germanizacji³⁸.

Osobną i ostatnią kategorię tematyczną w atlasie stanowi gospodarka. Począwszy od rolnictwa poprzez przemysł, finanse i komunikację, przedstawione są na mapach i obszernie scharakteryzowane w opisach podstawy ekonomiczne ziem polskich. Autor tablicy XVII J. Rutkowski wnioskuje, że „ziemie dawnej Rzeczypospolitej stanowią pod względem ustroju rolnego zwarte terytorium, wyodrębniające się od krajów sąsiednich, a odmienny rozwój gospodarczy i różnice w polityce rolnej w czasach porozbiorowych nie zdołały przeistoczyć jednolitych podstaw tego ustroju, będących rezultatem wspólnego rozwoju dziejowego”³⁹. Jego mapa przedstawiająca rozprzestrzenienie własności ziemskiej na początku XX w. zdaje się jednak tej tezy nie potwierdzać, gdyż różnice w procentowym udziale wielkiej własności między dzielnicami centralnymi a kresowymi są olbrzymie. Wielkie gospodarstwa dominują na tzw. ziemiach zabranych przez Rosję i w zaborze pruskim wobec rozdrobnienia Galicji i Królestwa Polskiego. Tablica XVIII daje nie tylko obraz proporcji ziemi rolnej w Polsce, ale rozwiewa też legendę o bogactwie lasów, które z wyjątkiem obszarów naddnieprzańskich zostały do XIX w. skutecznie wykarczowane.

Tablice XIX–XXVII ilustrują uprawę zbóż i ziemniaków oraz hodowlę. Nawet przy zastrzeżeniu różnic metodologicznych i niekompletności statystyk wszystkich państw zaborczych, różnica w kulturze rolnej i jej wydajności

³⁸ Ibidem, Tablica XVI.

³⁹ Ibidem, Tablica XVII.

między dzielnicą pruską a pozostałymi aż bije w oczy, szczególnie w dziedzinie produkcji zbóż chlebowych oraz hodowli trzody i bydła⁴⁰.

Jedną tablicę poświęcono na opracowanie bogactw kopalnych ziem polskich autorstwa S. Weignera. Mapa przedstawia pokłady geologiczne odkrytych surowców i ich faktyczne wydobycie. Poboczny karton obrazuje „Śląsko-Polski Okręg Przemysłowy”, zwany też w tekście objaśniającym śląsko-krakowskim zagłębiem węglowym, rozłożony nierównomiernie na część pruską, śląsko-morawską, galicyjską i Królestwo Polskie. Osobny diagram ilustruje realne wydobycie poszczególnych surowców i zdecydowaną przewagę pruskiego Górnego Śląska we wszystkich statystykach górniczych. Warto zauważyć, że na początku XX w. ziemie polskie były nie tylko światowym liderem wydobycia węgla kamiennego, ale i ropy naftowej w Karpatach. Poważną pozycję wydobycia i produkcji stanowiły też rudy żelaza, cynku i ołowiu oraz soli kamiennej⁴¹.

Na następnych dwóch tablicach widać, że rozmieszczenie surowców tylko częściowo wpłynęło na rozwój przemysłu i co za tym idzie na strukturę zatrudnienia ludności⁴². Te bowiem bardziej niż geograficzne rozłożenie bogactw naturalnych zależne były od przynależności politycznej danego terytorium. I chociaż nie dziwi koncentracja przemysłu i ludności w nim zatrudnionej w zachodniej części przedstawionego obszaru, to zróżnicowanie między regionami jest niezwykle duże – zwłaszcza industrializacja trzech okręgów: warszawskiego, łódzkiego i śląskiego. W opisie zjawiska sam E. Romer jednak przyznaje, że w poszczególnych zaborach „statystyka przemysłu jest wykonana według tak niejednorodnych zasad, że nie da się żadną miarą użyć do kartograficznego opracowania” i w rezultacie „obie mapy ilustrujące stosunki przemysłu w Polsce są hipotezą”⁴³.

Bardziej uchwytą liczbowo, choć nie mniej jaskrawo w różnicach między zaborami, jawi się temat oszczędności Polaków w kasach spółdzielczych. Romer przedstawia zjawisko na mapie, a w tekście opisuje dokładnie jego historię od czasów S. Staszica, który był pionierem funduszu bankowego przy Towarzystwie Rolniczym w Hrubieszowie, aż po niewiarygodny boom kas typu Raiffeisena w Prusach i Austrii w pierwszej dekadzie XX wieku. Tu ewidentnie na czoło w kulturze oszczędzania wybijają się Wielkopolska, Warmia i Śląsk, przyćmiewając nawet tak dumne i zasłużone, m.in. dla sfinansowania opisywanego atlasu, galicyjskie spółki oszczędności. Drastycznie biednie wyglądają przy tym ogromne obszary zaboru rosyjskiego, w większości w ogóle pozabawione polskiej spółdzielczości kredytowej⁴⁴.

⁴⁰ Ibidem, Tablica XXIV–XXVI.

⁴¹ Ibidem, Tablica XXVIII.

⁴² Ibidem, Tablice XXIX–XXX.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, Tablica XXXI.

Na koniec pozostawia E. Romer temat budzący duże emocje do dziś, tj. niespójności komunikacyjnej kraju między dawnymi zaborami. Przy wzorcowo gęstej pruskiej infrastrukturze kolejowej na zachodzie i średniej austriackiej na południu, rosyjska część ziem polskich to prawie biała plama, zwłaszcza w niemal pozbawionych połączeń kolejowych guberniach kaliskiej i płockiej, graniczących przecież z zaborem niemieckim. Wygląda to tak, jakby rosyjski zaborca specjalnie chciał odgradzić Królestwo Polskie od Europy. Niestety tej cywilizacyjnej dziury nie dało się skutecznie zakopać nawet niepodległej Polsce do dziś.

Publikując *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* E. Romer opracował materiał do wykorzystania zarówno przez sojuszników (m.in. delegację amerykańską, francuską i brytyjską), jak i przez Biuro Geograficzne przy delegacji polskiej na konferencji paryskiej dla poparcia polskich żądań terytorialnych. Dzięki temu dzieło to odegrało ogromną rolę w ukształtowaniu granic odrodzonej Rzeczypospolitej. W roku 1921 opracowany przez zespół E. Romera w Paryżu materiał został w zmienionej redakcji opublikowany także w postaci *Polskiego atlasu kongresowego*, który przedstawił dodatkowo obraz stosunków narodowościowych na Śląsku Górnym i na obszarze byłego księstwa cieszyńskiego oraz zawierał kilka map historycznych dotyczących całego terytorium Polski w granicach przedrozbiorowych oraz tych ustalonych w wyniku wojny i zatwierdzonych traktatem wersalskim. Chociaż ustanowiony wówczas ład terytorialny nie przetrwał nawet jednego pokolenia, to miał ogromne znaczenie jako punkt wyjścia dla zmian w Europie, w której dziś żyjemy. Warto zatem pamiętać jak skuteczną metodą, a nawet bronią w argumentacji na rzecz polskiego interesu narodowego w procesie przekonania świata o istnieniu Polski nie tylko na mapie była kartografia tematyczna.

Literatura

- Barwińska L., 1971, *Metoda izarytmiczna w mapach ludnościowych społeczno-gospodarczych Eugeniusza Romera*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, z. 3, s. 97–105.
- Brzeski T., 1917, *Zagadnienia geograficzne Polski. Z powodu „Atlasu Polski” prof. Romera*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 31, z. 4, s. 427–484.
- Gurba S., Mościbroda J., 1982, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski Eugeniusza Romera – pomnikowe dzieło kartografii polskiej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 14, z. 2, s. 78–86.
- Kaindl R.F., 1919, *Romer E. v., Geographisch-Statistischer Atlas von Polen*, „Petersmanns Mitteilungen“, Jg. 65, s. 69.
- Lord R.H., 1921, *E. Romer, Geographical and statistical atlas of Poland*, „Geographical Review”, vol. 11, s. 308–309.

- Mościbroda J., Sirko M., 2004, *Mapy społeczno-gospodarcze w atlasach Eugeniusza Romera*, w: *Eugeniusz Romer – geograf i kartograf trzech epok: materiały sesji naukowej*, Warszawa 16 kwietnia 2004 rok, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 19, Warszawa, s. 88–94.
- Ossowska A., Przybytek D., 2016, *Thematic maps in Eugeniusz Romer's Geographical and Statistical Atlas of Poland from 1916 – the historical and methodological perspective (on the 100-year anniversary of the publication)*, „Polish Cartographical Review” vol. 48, no 2, pp. 77–86.
- Pawłowski S., 1916, *Romer E., Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, „Kosmos”, r. 41, s. 205–210.
- Pawłowski S., 1923/24, *Romer E., Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Wyd. 2., „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, nr 5, s. 207–208.
- Ratajski L., 1965, *Polska kartografia ekonomiczna XX wieku*, Warszawa.
- Romer E., 1917, *Polemika. W sprawie naukowych podstaw Atlasu Polski i kompetencji jego oceny*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 31, z. 4, s. 569–586.
- Romer Ed., 1979, *Jak powstawał Geograficzno-statystyczny atlas Polski Eugeniusza Romera (Wspomnienie syna)*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 50, z. 3, s. 197–205.
- Romer Ed., 1980, *Historia powstania Geograficzno-statystycznego atlasu Polski Eugeniusza Romera (Wspomnienie syna)*, „Studia i Materiały z Dziejów z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria C, z. 24, s. 5–13.
- Staszic S., 1807, *O statystyce Polski krótki rzut wiadomości, potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić, i tym, którzy chcą w nim rządzić*, Warszawa.
- Sujkowski A., 1917, *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, „Muzeum”, r. 32, s. 359–375.
- Uhoreczak F., 1955, *Bibliografia prac prof. Eugeniusza Romera*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 26, z. 1–2, s. 6–31.
- Wilk W., 1999, *Geneza i znaczenie „Geograficzno-statystycznego atlasu Polski”*, w: *Eugeniusz Romer jako geograf społeczno-gospodarczy*, D. Jędrzejczyk, W. Wilk, Warszawa, s. 115–135.

Źródła kartograficzne

- Geograficzno-statystyczny atlas Polski*, redagowany i opracowany przez Eugeniusza Romera, Warszawa i Kraków 1916.
- Polski atlas kongresowy*, Nakładem Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, (z Drukarni Ludowego Spółdzielczego Towarzystwa Wydawniczego), Lwów – Warszawa 1921.
- Sotzmann D. F., *Polen nach dem Frieden von Wien 1809 den 14 Oct. begränzt*, Nürnberg 1810.

How do the Eugeniusz Romer's maps convinced the world about the existence of Poland – a historical and methodical brief outline

Anna Osowska, Dariusz Przybytek

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu

E-mail: anna.osowska@uwr.edu.pl; dariusz.przybytek@uwr.edu.pl

Summary: The *Geographical and statistical atlas of Poland*, printed in Vienna in 1916, was elaborated due to remind the world about Poland and the Polish issue. At that time Poland had been partitioned for over 120 years and it was very important to provide comprehensive information about historical Polish territory and its inhabitants before the end of the ongoing war. It was a significant decision because the atlas appeared to be crucial to establishing borders of the Second Polish Republic at the Paris Peace Conference. In 2016 the hundredth anniversary of first edition of atlas is a great occasion for a historical and methodical brief outline.

The atlas was the fundamental work of Eugeniusz Romer, a distinguished geographer, cartographer and geo-politician. All of the 65 maps and 5 diagrams were elaborated by himself and his collaborators: W. Semkowicz, J. Nowak, W. Szafer, S. Weigner, J. Rutkowski, K. Nitsch, B. Chodkiewicz. It includes maps showing physiography, administrative division, history of the Polish territory, population, nationality, religion, agriculture, industry and transport, developed on the basis of official data source. It is noteworthy that Romer introduced the isarithmic method on a large scale to present both population and socio-economic phenomena.

As an all-embracing work, Atlas played a major role in drawing the boundaries of the reborn Poland in post-war Europe. This also shows that thematic cartography has been an essential instrument in argumentation for the national interest of Poland.

Keywords: *Geographical and statistical atlas of Poland*, Romer's cartography, socio-economic atlases, thematic cartography, socio-political function of maps
